

III

MITOLOGIJA

Šeimos dievaičiai

GINTARAS BERESNEVIČIUS

Žinome, jog senovės lietuvių mitologijoje gausu dievybių, demonų, įvairiausių antgamtinių būtybių. Su jomis mūsų protėviai turėjo griežtai apsibrėžtus santykius, kurių intensyvumo skalė svyravo nuo neabejotino kulto iki pastangų neutralizuoti galinčias pakenkti dvasias. Lietuvių mitologijos liudijimų istoriniuose šaltiniuose ne per daugiausia, jie paprastai nebaigti, užrašymai atlikti tendencingai nusiteikusių stebėtojų, be to, daugeliu atvejų net nemokančių lietuvių kalbos ar labai prastai ją suprantančių. Dėl šių ir panašių priežasčių nėra ko stebėtis, kad, norint rekonstruoti senųjų lietuvių tikėjimus, kyla didelių sunkumų, ir daugelis šių tikėjimų detalių tebėra neaiškios. Todėl šiandien, susiduriant su panašiom lietuvių mitologijos „nežinomomis žemėmis“, svarbiausias dalykas būtų ne galutinis problemos sprendimas (jo tikėtis kol kas sunkoka), o tiesiog pats jos iškėlimas, suformulavimas. Būtent tokiomis nuostatomis vadovaudamiesi norėtume pažvelgti į vieną lengvai pastebimą, bet didesnio tyrinėtojų dėmesio dar nesusilaukusį lietuvių mitologijos reiškinių. Klausimas gali būti suformuluotas taip: ar turėjo lietuviai šeimos, giminės dievus? J. Lasickio liudijimu iš XVI amžiaus, kai kurios žemaičių giminės garbinusios savo globėjus, kažkokias konkrečias dievybes. Tokių šeimos globėjų, protėvių kultą turėjo daugelis senovės tautų, ypač romėnai, kurių tradicijoje labai gajus tokių šeimos dievybių – larų (*lares*) – kultas.

Taigi ką praneša J. Lasickis? Jis mini žemaičiuose garbinamus kai kurių šeimynų dievus, turtų globėjus (*peculiares deos*) – jie greičiausiai buvo mitiniai giminės protėviai, palikuonių atmintyje virtę dievybėmis. Tokius dievus, regis, turėjo tik kilmingieji, nors gali būti, kad eilinių žmonių garbintos dievybės ar demonai tiesiog nepateko į užrašinėtojo akiratį. J. Lasickis pasakoja, kad bajorai Mikučiai garbino Simonaitį (*Simonaitis*), Mikalevičiai – Sidžių (*Sidzius*), Kęsgailos ir Šemiotai – Rekičionį (*Rekicziovus*). Šios šeimos priklausė senoms ir žinomoms Lietuvos giminėms. Kęsgailų protėvis, pakrikštytas, ko gero, su pačiu Jogaila, 1414 metais tapo Žemaičių seniūnu. Ši šeima artimai giminiavosi su Šemiotais, matyt, todėl ir turėjo vieną globėją. Vienas iš Šemiotų, gan įtakingas bajoras, 1569 m. tapo Žemaičių kaštelionu, dalyvavo skelbiant Liublino uniją, buvo vedęs Vilniaus vaivados J. Chlebovičiaus dukrą. Mažiau žinomi buvo Mikučiai ir Mikalevičiai.

Ką galima pasakyti apie minėtas dievybes? Mikalevičių giminės globėjo Sidžiaus vardas galbūt kilęs iš žodžio „sėdėti“, nors tokia etimologija mums mažai ką pasako. Mikučių Simonaitis greičiausiai reiškė „Simono sūnų“ (priesaga *-aitis*). Kiek daugiau gali pasakyti Šemiotų ir Kęsgailų giminės globėjo Rekičionio vardas – šis galbūt siejasi su Stanislovu Kęsgaila, pravarde Rėkutis, kuris 1528 m. buvo Žemaičių seniūnas. Tiesa, neaišku, ar dievaičio – šeimos globėjo vardas tapo pravarde, ar atvirkščiai – pravardė lėmė šeimos dievybės vardą. Esama nuomonės, kad tokia šeimos dievybė ar demonas galėjo atsirasti tuo pačiu būdu, kaip ir garsieji anglų aristokratų giminių „šeimos vaiduokliai“, besibastantys senų pilių koridoriais, t.y. tokia dievybė būtų paprasčiausia šmėkla, vaiduoklis. Remdamiesi vien J. Lasickio liudijimu, galėtume priėti ir tokią išvadą, tad tolesnė kalba apie šeimos dievybes taptų beprasmė. Tačiau mitinių giminės pradininkų ar garsių protėvių garbinimo tradicija minima ir kitur, kalbant apie daug senesnius laikus. Savo šeimą po mirties globojančių protėvių garbinimo tradicija turėjo atsirasti daug anksčiau ir toli gražu ne Reformacijos epochos bajorų dvaruose.

Lietuvos metraštis (Bychovco Kronika), M. Strijkovskis, A. Vijūkas-Kojelavičius mini legendinio Palemono sūnaus *Speros* kultą. Šiam mirus, jo garbei sūnus pastato stabą, ir šis stabas garbinamas labai ilgai, net jam supuvus. Vėliau imta garbinti medžius, užaugusius toje vietoje. Lygiai taip pat atsitinka su didžiojo kunigaikščio Kukovaičio motinos Pajautos stabu – Kukovaitis jį pastato ties Žaslių ežeru, o stabui supuvus, imtos garbinti toje

vietoje užaugusios liepos. Kukovaičio sūnus Utenis pastato stabą savo mirusiam tėvui – ir visa istorija kartoja iš naujo. Čia ne vieta kalbėti apie Lietuvos metraštyje minimų kunigaikščių istoriškumą – šiuo atveju mums svarbu, jog miręs protėvis (bent jau kunigaikščių giminės) iškart nusipelno tam tikro dievybės statuso ir gana ilgą laiką yra garbinamas.

Paprastai ir kitų tautų (germanų, skandinavų, keltų) mirę valdovai ar karvedžiai susilaukdavo ypatingos pagarbos, o dėl teisės savo žemėje palaidoti tokį asmenį kildavo netgi smarkūs kivirčiai. Mat tikėta, jog tas kraštas, kurio žemėse palaidotas valdovas ar didvyris, susilaukia ypatingo jų palankumo. Čia jau nekrokulto problematikos sritis, kurios taip pat nesvarstysime. Lietuvos metraščio bei kitų kronikų liudijimai svarbūs tuo, kad juose pažymimas paprotys mirusio protėvio stabą statyti patiems palikuonims. Tas faktas būtų savaime suprantamas, tačiau įdomu tai, kad, pastatę tokį stabą, palikuonys sukuria ten palaidoto mirusiojo garbinimo tame krašte tradiciją. Visa tai galima interpretuoti ir kaip šeimos – šiuo atveju valdančiosios – dievybės garbinimą. Kaip ir J. Lasickio, taip ir kronikininkų pateikiamos žinios liudija būtent kilmingųjų protėvių garbinimą. Mirusio kunigaikščio, valdovo kultą pradeda jo palikuonys, o paprasti žmonės prisijungia prie jų, matyt, savų išskaičiavimų skatinami, galbūt tikėdami, kad miręs valdovas tebegloboja savo valdytą kraštą, ir jo garbinimas turėtų būti vaisingas. Galbūt toks mirusiojo kunigaikščio kultas turėjo ir tam tikrą oficialaus kulto pobūdį, savotiškai sutvirtinantį valdančiosios dinastijos įgaliojimus.

Taigi konkretaus protėvio garbinimas tarp kai kurių kilmingųjų šeimų visai tikėtinas. Kilmingieji, paprastai ilgiau išlaikantys savo genetinę atmintį, galėjo iš tiesų sudievinti savo pirmtakus. Tokių pavyzdžių gausu visose kultūrose, ypač antikinėse, – sakysime, kone kiekvienas save gerbiantis graikas kildino savo šeimą iš Dzeuso, Apolono ar, blogiausiu atveju, – iš Heraklio. Romos patricijai, kaip minėta, turėjo ištisą šeimos globėjų – larų – kultą, kurio apeigos paprastai buvo atliekamos specialiai skirtose gyvenamojo namo vietose, tam tikrose namų šventyklėse. Kažkokią užuominą apie panašias apeigas gal rastume ir viename jėzuitų liudijime, kuris praneša apie tai, kad pagony Lietuviai garbino Larą, arba Larją, kuriam buvo aukojamos dvi vištos. Po tos aukos aukotojų giminaičiai bei kaimynai surengdavo puotą, kurioje maldaudavo Larą, kad tasai palaimintų kiekvieno turtą. Tas Lara, arba Larja, primena romėnų *lares*, bet šis žodis gali būti atsiradęs iš pačių jėzuitų kaip

romėniška reminiscencija – pagonių lietuvių apeigoms išsiaiškinti jie galėjo panaudoti antikinės mitologijos žinias, romėnų *lares* tiesiog „persodindami“ į lietuvišką dirvą. Taip būta nesyk, juk Perkūną dažnai apibūdindavo kaip Jupiterį, kitas lietuvių dievybes vadindavo Apolonu, Saturnu, Neptūnu ir pan. Kita vertus, šiose lietuvių apeigose iš *larų* prašoma, jog pastarieji laimintų turtus, o šeimos dievai, pagal Lasickį, irgi atlieka tą pačią turtų globėjų funkciją. Lietuvių kalbos kai kurie žodžiai su šaknimi *lar-* siejami su skverbimosi gylin, gelmės, skylės įvaizdžiais. Gal tai leistų manyti, kad kažkokie *larai* galėjo būti žinomi ir lietuviams – kaip svečiai iš pragarmės ar paskandų, t.y. iš pomirtinio pasaulio.

Kilmingųjų šeimų garbintos dievybės, demonai (degraduojančioje, vėlyvojoje mitologijoje labai sunku nubrėžti ribą tarp šių dviejų fenomenų) ir panašūs šeimos globėjai paprastai aiškiai įvardijami, o dažnai net galima atsekti konkretų – mitinį ar istorinį – personažą, vėliau sudievintą ir garbintą kaip šeimos ir jos turtų globėją. Kronikų bei J. Lasickio liudijimai rodo, kad tokių dievybių garbinimo tradicija pakankamai gaji, ir vargu ar ją galima nuneigti, tarus, kad panašūs šeimos globėjai buvo ne kas kita, kaip tam tikri naminiai demonai, bildukai, kažkoks kaukų porūšis ir pan. Atrodo, kad valstiečiai garbindavo valdančiosios šeimos tėvus, kas, žinoma, nereiškia, kad eiliniai žmonės negalėjo turėti savo šeimos dievybių. M. Strijkovskis mini paprastų žmonių garbintą šeimos dievybę – *Seimi dewos* (matyt, Šeimos dievą), kuriai aukotos vištos bei gaidžiai. Tačiau ši būtybė yra jau aiškiai demoniško pobūdžio, panaši į namų dvasią, į naminį, o ne į sudievintą giminės pradininką. Gali būti, kad kadaise, tokie šeimos dievai buvo suprantami kiek kitaip, bet pagonybės degradavimo epochoje jie išvirto tiesiog į paprastus demonus, namų dvasias. Lietuvių tautosakoje tebėra išlikusių tokių naminių būtybių garbinimo tradicijos atšvaitų, tačiau tai jau kitokie tikėjimai, ir jų negalėsime tapatinti su sudievinto protėvio, tapusio šeimos globėju, kultu. Tačiau galima paklausti, ar namų demonas, anoniminis *Šeimos dievas*, buvo tos pačios mitinio šeimos protėvio garbinimo tradicijos nuosmukio reiškiny, ar čia susiduriame su visai kitokiu tikėjimu?

Žinome, jog protėvių kultas Lietuvoje buvo labai stiprus – daugelis tyrinėtojų pažymi, kad lietuvių nekrokulto būta nepalyginamai intensyvesnio nei kaimyninėse tautose. Žinomos gajos mirusiųjų sušaukimo, maitinimo ir girdymo tradicijos (ypač tam tikrų švenčių metu – per Velykas, Kūčias ir

pan.). Tačiau šiais atvejais jau yra nebe konkrečių protėvių, o anoniminės vėlių minios kultas; atrodo, panašiai būta ir graikuose, kurie Homero epochoje vėles įsivaizdavo beveidžiais Hado tamsybėse klaidžiojančiais šešėliais. Mirus šeimos nariui, lietuviai aukodavo jam trečią, trisdešimtą, keturiasdešimtą dieną po mirties bei per metines šventes. Tačiau po neilgo laiko mirusysis tarsi susiliedavo su visais kitais mirusiaisiais, ir tuomet jau aukojami jiems visiems, anoniminiams protėviams, ir pagalbos prašoma dažniausiai iš jų visų, išskyrus tuos atvejus, kai bėdon patekę vaikai prašo pagalbos iš neseniai mirusių tėvų. Tačiau šiaip nekrokulte vyrauja būtent visų mirusiųjų garbinimas, neatsižvelgiant į konkrečios šeimos rėmus. Tad kodėl atsiranda tokia situacija: valstiečių, eilinių žmonių šeimos dievybės yra anoniminės, smarkiai demonizuotos, o kilmingieji išlaiko įvardyto, konkretaus protėvio kultą, ir dar daugiau – šio kulto ima laikytis jų valdomieji? Taip galėjo atsitikti ir dėl tikėjimo, kad socialinė diferenciacija išlieka ir po mirties, tad anapus kiekvienas tęsia tą patį darbą, prie kurio buvo pratęs Žemėje. Mirę valdovai valdo ir toliau, kariai – kaunasi su priešais, valstiečiai – dirba žemę. Mirę kilmingieji – valdovai, garsūs kariai bei karvedžiai – nesusiliedavo su abstrakčia mirusiųjų minia, iš jų toliau tikėtasi apsaugos, paramos, užtarimo. Valstiečiai ir eiliniai kariai kažkuo ypatingu iš visos liaudies tarpo neišsiskyrė ir šiame gyvenime, tad tam tikras jų anonimiškumas projektuotas ir į aną pasaulį. Matyt, šiuo aspektu reikėtų interpretuoti ir šeimos, giminės dievybių kultą – konkrečių šeimos dievybių tikriausiai reikėtų ieškoti tarp kilmingųjų. Eiliniai žmonės, sprendžiant iš šaltinių, įvardytų šeimos dievybių neturėjo (tai nereiškia, kad kuriuo nors laiku negalėjo jų turėti), vietoj jų garbinti šeimos demonai, kaip kad M. Strijkovskio minimas *Šeimos dievas*, kurių santykis su protėvių kultu kol kas neaiškus.

Likimo mitologija lietuvių pasakose

ANDRIUS MAŽRIMAS

Įvadas

Likimas yra labai senas ir ryškus religinės sąmonės veiksnys. Žmogaus gyvenimo priklausomybė nuo nežemiškų galių, reiškinių neišvengiamybė –